

Anti-Oppression and Justice-Seeking: Two Wings of Saif Farghani's Poetry

Fatemeh Ershadian ¹ | Nahid Azizi ^{2*} | Fouzieh Parsa ³

1. Student Ph.D., Department of Persian Language and Literature, Borujerd Branch, Islamic Azad University, Boroujerd, Iran. Email: fatemeh.ershadian@iau.ir
2. Corresponding Author, Department of Persian Language and Literature, Borujerd Branch, Islamic Azad University, Boroujerd, Iran. Email: n.azizi@iaub.ac.ir
3. Department of Persian Language and Literature, Borujerd Branch, Islamic Azad University, Boroujerd, Iran. Email: f.parsa@iaub.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 12/02/2025

Received in revised form:
28/08/2025

Accepted: 06/09/2025

Published online:
22/06/2026

Keywords:

Saif Farghani,
anti-oppression,
justice seeking,
Persian poetry

ABSTRACT

Saif Farghani was one of the prominent Persian-speaking poets of the 7th and 8th centuries AH. He was contemporary with the Seljuk period and followed the Iraqi style. He addressed many instructive, moral, ideological, and human themes in his poems. At the same time, he placed social issues at the forefront of his thinking and expressed important and enduring social ideals, such as justice and opposition to oppression, in the form of beautiful poetry.

This article has examined the above themes in Saif Farghani's poems with a descriptive-analytical approach. The results show that he was a social and responsible poet. In his critical poems, he presented the turbulent conditions of his era to the audience in various ways, using eloquent and biting language and sometimes imagery and a special tone. He also emphasized the necessity of fighting turbulent conditions to achieve freedom. In his works, one can see themes of justice, freedom, and liberation from oppression and tyranny, which are great ideals of every human being. This is why he encourages the public to fight for this ideal. In his poems, he has criticized many groups and social classes such as rulers, corrupt judges, hypocritical ascetics, Mustaufians, and court poets, who had been responsible for the chaotic conditions of society.

Cite this article: Ershadian, F., Azizi, N. & Parsa, F. (2026). Anti-Oppression and Justice-Seeking: Two Wings of Saif Farghani's Poetry. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 7 (2), 1-24.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/ltp.2025.11798.1347

Extended abstract

Introduction

Seeking justice and fighting oppression have been two of the most important demands and ideals of people who have sought justice throughout the history of mankind. Therefore, throughout human history, many have risen up against oppression and endured numerous hardships in this pursuit. The political turbulence in Iran during the 7th and 8th centuries, such as the Mongol invasion, left a deep impact on Persian literature. As a result of this invasion, undeserving rulers came to power, who brutalized the oppressed and brought about deprivation, poverty, chaos, anarchy, and expulsion. The social situation of this period represents one of the darkest times in the history of Iran in terms of socio-political and moral issues. Farsi-speaking poets of the era reflected on moral issues in the realm of "protest poetry" within the context of the prevailing political-social conditions.

One such poet of this period is Saif Farghani, who, because of the responsibility he felt within himself and the injustices he witnessed in the socio-political structure of his era, did not remain indifferent and reacted to them. He is a poet who wrote the most striking critical poems. In his works, he scandalized the tyrants and oppressors of his time with a sharp and stinging tone. He wrote not only with the beauty of language and imaginative poetry, but also turned his pen to the pains of society and the oppression of the lords of power, incompetent officials, hypocritical Sufis and hermits, and corrupt marketers and mystics. The variety of critical issues allowed him not to limit himself only to political matters, but also to address socio-moral concerns, thus opening a wide range of topics for critical literature. Saif's critical poems are thought-provoking and revolutionary, motivated by a rebellion against the "lack of justice" in his society. Therefore, his poetry should be considered a mirror of rebellion and ideals in the history of Persian literature, making him one of the most important social critics of his time.

Method

This article deals with concepts such as anti-oppression and seeking justice in Saif Farghani's poems by using a descriptive-analytical approach. The main goal of this research is to understand these concepts in the opinions and thoughts of the poet, as well as his methods and solutions in his critical poems.

Results

Ideals such as seeking justice, freedom, and liberation from tyrannical oppression are prevalent in the poetry of Saif Farghani. A key part of his work is criticizing autocratic rulers, corrupt judges, incompetent officials, flattering poets, and hypocritical ascetics and Sufis, who were the very people responsible for social issues such as injustice, a lack of freedom and security, and moral decay. In these poems, Farghani tries to raise public awareness about oppression, showing readers that such conditions cannot be tolerated. Furthermore, he acknowledges and

gives voice to the people's suffering, attempting to awaken dormant consciences and invite them to stand against tyranny. He uses an eloquent yet sharp tone as well as literary methods of protest such as simile, metaphor, and irony to create poetic images and demonstrate that literature can be used as a powerful tool against tyrannical rulers.

Conclusion

Through research on Saif Farghani's poems dealing with concepts such as oppression and justice, we concluded that he criticized social groups like autocratic rulers, incompetent officials, and corrupt marketers and judges. These groups were responsible for social issues such as a lack of justice, moral decay, and a lack of freedom and social security. In Farghani's poems, they are criticized through strong poetic imagery, eloquent language, and a harsh, biting tone, which at times was filled with advice, admonition, and hope. Farghani envisioned a society where all people enjoy equal rights and, by doing so, urging his audience to fight against them. Overall, Saif Farghani's critical poems can be viewed as a historical document showing the importance of the struggle to achieve true justice. Without a doubt, he is one of the most critical and knowledgeable poets of his era.

ستم‌ستیزی و عدالت خواهی دو بال شعر سیف فرغانی

فاطمه ارشادیان^۱ | ناهید عزیزی^{۲*} | فوزیه پارسا^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد بروجرد، دانشگاه آزاد اسلامی، بروجرد، ایران.

رایانامه: fatemeh.ershadian@iau.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد بروجرد، دانشگاه آزاد اسلامی، بروجرد، ایران.

رایانامه: n.azizi@iaub.ac.ir

۳. گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد بروجرد، دانشگاه آزاد اسلامی، بروجرد، ایران.

رایانامه: f.parsa@iaub.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

واژه‌های کلیدی:

سیف فرغانی،

ستم‌ستیزی،

عدالت‌خواهی،

شعر فارسی.

سیف فرغانی یکی از شاعران برجسته پارسی‌گوی قرن هفتم و هشتم هجری و معاصر با دوره سلجوقی و پیرو سبک عراقی است. او با سرودن اشعارش به بسیاری از نکات آموزنده اخلاقی، اعتقادی و انسانی پرداخته و از طرفی مسائل اجتماعی را در صدر اندیشه‌هایش قرار داده و نکات ظریف، مهم و پرکاربرد اجتماعی نظیر عدالت‌خواهی و ستم‌ستیزی را در قالب اشعاری نغز سروده است. این مقاله با رویکردی توصیفی - تحلیلی مضامین یاد شده را در اشعار سیف‌فرغانی مورد بررسی قرار خواهد داد. نتایج حاصل از این جستار نشان می‌دهد که سیف فرغانی شاعری اجتماعی و مسئولیت‌پذیر بوده و در اشعار انتقادی خود، اوضاع آشفته عصر خویش را به شیوه‌های مختلف و با زبانی شیوا و گزنده و گاهی با تصویرسازی و لحن خاص پیش روی مخاطبان قرار داده و بر ضرورت مبارزه با آنها برای احقاق حق و آزادی تأکید کرده است. در اشعار او مفاهیم عدالت و آزادی و رهایی از بند ستم و استبداد که از آرمان‌های بزرگ هر انسانی است دیده می‌شود و از این جهت اقشار جامعه را به مبارزه برای دستیابی به این آرمان تشویق می‌کند. او در خلال اشعار خود بسیاری از گروه‌ها و اقشار جامعه مانند حاکمان، قاضیان رشوه‌ستان، زاهدان و صوفیان ریاکار، مستوفیان، شاعران دربار، بازاریان و ... که مسبب اوضاع نابسامان جامعه بوده‌اند را نقد کرده است.

استناد: ارشادیان، فاطمه؛ عزیزی، ناهید و پارسا، فوزیه (۱۴۰۵). ستم‌ستیزی و عدالت خواهی دو بال شعر سیف فرغانی. پژوهشنامه متون

ادبی در دوره عراقی، (۲۷)، ۱-۲۴.

ناشر: دانشگاه رازی

حق مؤلف © نویندگان.

DOI: 10.22126/ltip.2025.11798.1347

۱. پیشگفتار

عدالت‌خواهی و مبارزه با ستم در طول تاریخ بشریت همواره از مهم‌ترین خواسته‌های توده مردم بوده و در بین گروه‌های حق‌طلب و باطل‌دائم بر سر این موضوع تقابل و تضاد وجود داشته است. اندیشه عدل و داد در فرهنگ ایرانی و اسلامی از جایگاه والایی برخوردار است، چراکه خالق هستی انسان را به عدل و داد سفارش نموده و از ظلم به دیگران حذر داشته است. سرتاسر تاریخ حیات بشر حکایت از آن دارد که انسان‌های حق‌جو در راه مبارزه با ظلم جانفشانی‌ها کرده و برای رسیدن به عدالت، مشقت‌ها و رنج‌ها برده‌اند. برخی از آنها با شمشیر و جنگ و برخی با زبان و هنر قلم، بر علیه ستم حاکمان شوریده‌اند. در طول تاریخ شاعرانی مردمی، متعهد و منتقد بوده و هستند که خطرات احتمالی را به جان خریده و با زبان و هنر شعر دسیسه‌ها، خباثت‌ها و ستم‌های حاکمان را برملا کرده‌اند. بسیاری از این شاعران، خود از نزدیک شاهد جفا و ستم حاکمان مستبد بر مردم بودند و ظلم آنها را بر مردم برنتاییده و با فن شعر و شاعری بر ظالمان و جابران زمان شوریده و آن را به شدت مورد انتقاد قرار داده‌اند. در عرصه شعر و ادب فارسی از این گونه افراد کم نداشته‌ایم و کسی همانند سیف فرغانی آن طور که از اشعارش برمی‌آید با زبان و هنر شعر، در راه عدالت و مبارزه با ظلم و ستم یگه‌تازی کرده و نشان داده که او تنها یک شاعر نیست، بلکه پرچمدار عدالت‌خواهی است که سعی داشته درد و رنج مردم را به گوش حاکمان زمان برساند. این شاعر منتقد بنا بر رسالتی که در خود احساس نموده در برابر ناهنجاری‌های موجود در ساختار حکومت و اجتماع عصر خود بی‌تفاوت ننشست و با نشان دادن واکنش‌های منتقدانه خود تا آنجایی که در توان داشت، گوشه‌هایی از این ناهنجاری‌ها را در اشعار خویش منعکس نمود. شعر سیف فرغانی را باید آینه‌ای از عصیان و آرمان در گستره تاریخ ادبیات فارسی دانست. بر این اساس ندای عدالت‌خواهی این شاعر مردمی و مبارزه آگاهانه وی با ظلم مستبدان عصر خود، ضرورت انجام این مقاله را دوچندان می‌نماید.

۱-۲. بیان مسأله

«شعرا و نویسندگان از دیرباز تلاش داشته‌اند تا از ادبیات به عنوان ابزاری کارآمد به جهت انعکاس اوضاع و شرایط اجتماعی و سیاسی جاری در روزگار و جامعه خویش بهره ببرند و به انعکاس بسیاری از هنجار یا ناهنجاری‌های سیاسی و اجتماعی در جامعه و دستگاه حکومتی بپردازند. این قابلیت ادیبان را به عنوان سرمایه‌ای گرانبها و منبعی ارزشمند بجهت بهره‌گیری آیندگان درآورده است. شاعران،

هنرمندان و ادیبان در قرون و اعصار گذشته در طول تاریخ از آنجا که به عنوان قشر آگاه و فرهیخته جامعه به حساب می‌آمدند یا با دربار در ارتباط بودند، به خوبی در بسیاری از موارد توانسته‌اند تصویری روشن از سیمای اجتماعی و سیاسی عصر و روزگار را در آثار خویش منعکس نمایند تا جایی که می‌توان اذعان کرد برای مطالعه شرایط و اوضاع و احوال هر دوره‌ای رجوع به آثار بر جای مانده ادبی از جمله نظم و نثر، راهنمای کارآمد و ارزنده به جهت دستیابی به بسیاری از حقایق است» (ارشادیان و دیگران، ۱۴۰۴: ۱۹۱). این قبیل انتقادات در قرن هفتم و هشتم یعنی پس از استیلای مغول بر ایران بسیار رواج یافت. «در این دوران بسیاری از شاعران به انتقاد از اوضاع و احوال جامعه پرداختند» (نفیسی، ۱۳۷۱: ۳۳). بارزترین جلوه این انتقادات در اشعار سیف فرغانی به چشم می‌خورد. «مفاهیمی که سیف فرغانی با درونمایه‌های اجتماعی در آثار خویش به کار برده، متناسب با اوضاع اجتماعی و سیاسی زمان بوده است. شعر و ادب سده هفتم و هشتم که مصادف با دوره استیلای مغولان بود بیش از پیش از اندیشه‌های صوفیانه، گوشه نشینی، دعوت مردم به ترک دنیا، بدبینی، ناخشنودی، شکایت از روزگار و انتقادهای اجتماعی شد (شمیسا، ۱۳۸۵: ۱۷۲؛ مجوزی و نظام دوست، ۱۳۹۳: ۲۴۴).

سیف فرغانی یکی از شاعران توانمند کلاسیک فارسی است که در عرصه شعر، هنرنمایی‌های فراوانی نموده و در بسیاری موارد به مسائل سیاسی و اجتماعی پرداخته است. یکی از موضوعات برجسته شعری او عدالت‌خواهی و انتقاد به ستم و نابرابری‌های اجتماعی است. با مطالعه اشعار فرغانی می‌توان موضع‌گیری‌های سیاسی و انتقادی او را به خوبی درک نمود که با زبانی شیوا و تصویرگری‌های جالب و جذاب و با لحنی تُند و گزنده به انتقاد از ستم‌پیشگان و بی‌عدالتی‌های آنها در جامعه پرداخته است. بر این اساس، او به یکی از چهره‌های شاخص ادبیات فارسی کلاسیک تبدیل شده و اشعارش نه تنها در زمان خود بلکه در عصر حاضر نیز می‌تواند الهام‌بخش و راهگشای بسیاری از مشکلات جامعه باشد. با توجه به آنچه که ذکر شد، مسأله اساسی مقاله حاضر این است که سیف فرغانی به عنوان شاعری توانمند، آگاه و مسئولیت‌پذیر چگونه به دردهای مشترک انسان‌ها و ترویج ارزش‌های انسانی پرداخته و مصائب مردم زیر یوغ ظالمان را به تصویر کشانده است؟

۳-۱. ضرورت و اهمیت تحقیق

با بررسی اشعار سیف فرغانی می‌توانیم به درک عمیق‌تری از شرایط اجتماعی - سیاسی و فرهنگی دوره مغول دست پیدا کنیم، این اشعار مانند یک آئینه تمام‌قد تصویری روشن از جامعه آن زمان به ما

نشان دهد. دیگر اینکه به درک شناخت اندیشه‌های اجتماعی - سیاسی سیف فرغانی به عنوان یک شاعر آگاه و متعهد آشنا شویم، همچنین به درک بهتر تأثیر شرایط اجتماعی - سیاسی زمان شاعر بر اشعار وی و این که چه عواملی باعث شده است که سیف فرغانی به یکی از منتقدان اصلی حکومت عصر مغول تبدیل شود. از طرفی به نکات مهم مفاهیم ستم‌ستیزی و عدالت‌خواهی در اشعار سیف فرغانی پرداخته است و روشن می‌سازد که این دو مضمون اجتماعی شعر او را تحت شعاع قرار داده است. همچنین ندای عدالت‌خواهی این شاعر مردمی و مبارزه آگاهانه او با ظلم مُستبدان عصر خود ضرورت انجام این مقاله را دو چندان می‌کند که چگونه شعر می‌تواند به عنوان ابزاری قدرتمند برای مبارزه با ظلم مورد استفاده قرار گیرد و روشن می‌سازد که مبارزه برای عدالت و آزادی یک مبارزه تاریخی و همیشگی است.

۴-۱. اهداف تحقیق

مهمترین اهداف مقاله حاضر که در صدد تبیین آنهاست عبارتند از:

۱. بررسی شیوه‌های شعری و هنر اعتراضی و انتقادی سیف فرغانی نسبت به ظلم و بی‌عدالتی در جامعه
۲. توجه به موضوعات و شئون اجتماعی و سیاسی که در اشعار سیف مورد انتقاد قرار گرفته است؛
۳. دسته‌بندی گروه‌ها و طبقاتی که سیف فرغانی آنها را عامل رواج ظلم و ستم در جامعه می‌داند.

۵-۱. پرسش‌های تحقیق

مقاله حاضر در تلاش است با شیوه کتابخانه‌ای و روش توصیفی به سؤالات زیر پاسخ دهد.

- ۱- شیوه‌های شعری و هنر اعتراضی و انتقادی سیف فرغانی نسبت به ظلم و بی‌عدالتی در جامعه با توجه به اشعارش کدامند؟
- ۲- مهمترین موضوعات و شئون اجتماعی و سیاسی که او مورد انتقاد قرار داده است کدامند؟
- ۳- سیف فرغانی کدام گروه‌های جامعه را در گسترش ظلم و بی‌عدالتی مورد انتقاد قرار داده است؟

۶-۱. پیشینه تحقیق

با توجه به بررسی انجام شده مقاله‌ای که موضوع پژوهش حاضر را مورد تفحص و تبیین قرار داده باشد، یافت نشد اما از میان مهمترین مقالاتی که تا حدودی با مقاله حاضر ارتباط دارد، می‌توان به موارد زیر اشاره نمود

- مقاله «باورهای سیف فرغانی گرایش به گفتمان تشیع و نقد سیاسی - اجتماعی» از سهند سلطاندوست

- و مهدی کشاورز افشار که در سال ۱۴۰۱ نگاشته شده به تعهد شاعر در مقام یک منتقد و مصلح اجتماعی پرداخته و واکنش او را در قبال اوضاع پریشان جامعه به نمایش گذاشته است.
- مقاله «پیشینه عصیان سیاسی و نقد قدرت در اشعار سیف فرغانی و عبید زاکانی» که توسط مهناز کرمی و سیداحمد حسینی کازرونی که در ۱۳۹۳ نوشته شده به موضوع نابسامانی‌های ایجاد شده جامعه دوران شاعران پرداخته و ابزار و شیوه‌های انتقادی این دو شاعر را نیز مورد مقایسه قرار داده است.
- مقاله «هجوم مغول به ایران و مؤلفه‌های پایداری در اشعار سیف فرغانی» که توسط علی جهانشاهی افشار و جمشید اوستا در سال ۱۳۹۲ نوشته شده به معرفی چهره بیدادگران پرداخته و مردم را به قیام بر علیه استبداد آنها دعوت نموده است.
- مقاله «سیف فرغانی و انتقادهای اجتماعی» که توسط قدمعلی سرامی و دیار رفاهی که در سال ۱۳۹۱ نگاشته شده مؤلفه‌های ظلم و عدالت کارگزاران حکومت را مورد بررسی قرار داده است.

۲. مبانی نظری

۲-۱. ادب اعتراضی

ادب اعتراض^۱ به ادبیاتی گفته می‌شود که شاعر و نویسنده به صورت مستقیم یا غیرمستقیم به چیزی اعتراض می‌کند. به عبارت دیگر این نوع از انواع ادبی در برگیرنده «ادبیاتی پویا، آرمان‌گرا و مدافع ارزش‌های والا و راستین انسانی است ادبیاتی که نابرابری را بر نمی‌تابد و هرگز نمی‌تواند از کنار تفاوت‌ها، بی‌تفاوت بگذرد حتی اگر این بی‌تفاوت بودن و برنتابیدن ناروایی‌ها، جز از راه جان‌فشانی‌ها و از خودگذشتگی‌ها مقدور نباشد» (سلطانی‌فرگی، ۱۳۸۸: ۱۲).

۲-۲. شعر انتقادی

«شعر انتقادی که قرن ششم در ادبیات فارسی رواج فراوان یافته بود در قرن هفتم و هشتم به علت آشفتگی اوضاع زمان، میدان مساعدی برای توسعه پیدا کرد، در این دو قرن که دوره استیلای مغولان و حکومت‌های غیرصالح بر ایران بود مفساد اجتماعی رواج روزافزون یافت و به همان نسبت هم انتقاد اجتماعی شدیدتر و سخت‌تر شد.» (صفا، ج ۳، ۱۳۷۸: ۳۳۳)

۳-۲. عدل و عدالت

عدل به معنای داد کردن و نهادن هر چیز به جای خویش، حد متوسط میان افراط و تفریط، دادگری، انصاف، اندازه و حد اعتدال است (معین، ۱۳۶۰، ج ۲: ۲۲۸۲) در پارسی داد معادل عدل و دادمندی است و به طور کلی عدالت قرار دادن هر چیز در جای درست و اصولی می‌باشد به طوری که هیچ گونه، تظلم و فساد را به کسی یا چیزی وارد ننماید. همچنین در قرآن کریم آیات متعددی در سوره‌های قرآن مبنی بر اهمیت عدل و عدالت از جمله حدید/ ۲۵، انبیاء/ ۴۷، یونس/ ۵۴ و غیره وجود دارد. «عدالت‌خواهی در اندیشه سیاسی ایرانیان در چهار معنی از جمله: در برابر ستم، به معنای نهادن هر چیز در جای خود، در معنای هماهنگی با نظام «ارته» و به معنای میانگین و حد وسط به کار رفته است.» (اخوان کاظمی، ۱۳۷۸: ۶)

۴-۳. نگاهی اجمالی به اوضاع اجتماعی دوران شاعر

«مولانا سیف‌الدین فرغانی، از شاعران قرن هفتم و هشتم (ه. ق) که با مرتبه بلند خود در شعر به سبب انقطاع از عالم و گوشه‌گیری از دونا و امتناع از مدح اُمرای ظالم و فاسد زمان در یکی از خانقاهای شهر کوچک «آق سرا» به گمنامی در گذشت» (صفا، ج ۳، ۱۳۶۸: ۶۲۹). یکی از تأسف‌بارترین دوران سخت سرزمین ما حمله مغولان در سده هفتم هجری است. اوضاع اجتماعی این دوره از لحاظ دگرگونی‌های اجتماعی و انحطاط اخلاقی در ردیف دردناک‌ترین و سیاه‌ترین وقایع تاریخ ایران است. سیف از بزرگترین شاعران منتقد اجتماعی این دوران است که شرایط نابهنجار جامعه عصر خود را در اشعارش صریح و روشن به تصویر کشیده و دیوان اشعارش مشحون از انتقادات و اعتراضات علیه استبداد زمانه است.

۳. بحث و بررسی

۱-۳. شیوه‌های اعتراض و انتقاد ادبی سیف‌فرغانی نسبت به اوضاع اجتماعی

با مذاقه در اشعار سیف می‌توان به درک بیشتری از مفاهیم آنها رسید زیرا این شاعر توانمند با شیوه‌هایی جذاب و گیرا که گاهی با لحن گزنده و مستقیم و یا غیرمستقیم موضوعات و نابسامانی اجتماعی دوران زندگانی خود را به تصویر کشانیده است که در ادامه به تحلیل و بررسی آنها خواهیم پرداخت:

۱-۳. درونمایه‌های اعتراضی

انتقاد و اعتراض به عدم امنیت اجتماعی: در نگرش و بازیابی اشعار سیف اوضاع نابسامان و نابهنجار حاکم بر عصر سیف را که از پیامدهای حمله و یورش ویران کننده مغول چون قتل و عام‌ها، وقوع جنگ‌های داخلی، آشوب، فقر و ویرانی شهرها است به وضوح می‌توانیم ببینیم.

«هیچ کس را نماند آسایش تا چنین ناکسان، کسان توأند
رومیان همچو گوسفند از گرگ همه در زحمت از سگان توأند
یا چو سگ پای آدمی گیرند یا همچو سگ بر آستان توأند
(سیف فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۸۵)

در این ابیات شاعر تصویری تلخ و تند از وضعیت جامعه زمان خود ترسیم می‌کند و با استفاده از تشبیهات گوناگون به انتقاد از وضعیت حاکم بر جامعه و ظلم و ستمی که بر مردم روا شده به طور مستقیم و صریح می‌پردازد. او با زبان ساده و تشبیهات، گویا تصویری تلخ و تند را از ظلم و ستمی که بر مردم روا می‌شود، ترسیم می‌کند. «بی‌تردید می‌توان سیف‌الدین محمد را به عنوان بزرگ‌ترین نقاد اجتماعی در تاریخ ادبی ایران دانست. تار و پود سخن و شعر او، چنان با تعهد و عالمانه و عمل متعهدانه تلفیق و عجین شده است که هر گونه رنج و حرمان و صعوبت و دشواری در راه مبارزه با اهریمنان شرّ و بدی را برای پیکارگران عدالت‌خواه هموار می‌سازد. نقدهای اجتماعی او چنان است که هنگامی که فریادها و ضجه‌های مظلومیت آزادگان حق‌پرست در زیر شکنجه‌های دژخیمان از اعماق سیاه چال‌های تاریخ به گوش می‌رسد، باز آن‌ها را تشجیع می‌کند که جهان در گذر است و صبح پیروزی نزدیک و کاخ‌های پوشالی ظلم و ستم در شرف نابودی است» (تبریزی، ۱۳۷۵: ۲۲)، عصر و اجتماعش را ستم و بیداد فرا گرفته است و نشانی از آسایش و امنیت در آن نمی‌بیند و از اینکه سرزمینش در زیر پای بیگانگان (مغول و ایلخانیان) بی‌تمدن و به دور از فرهنگ لگدمال شده است تأسف می‌خورد:

امن ازین خاک چنان رفته که گر یابد باز خوف آن است که از آب بترسد ماهی
(سیف فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۷۲)

سیف فرغانی جامعه و محل زندگی خود را از لحاظ ناامنی مُلک ابلیس و امیر و حاکمان جامعه را

دیو و ددّ می‌نامد:

مُلک ابلیس است این ویرانه پُر دیو و ددّ ما در او اُنس دل و آرام جان تا کی
(همان: ۲۱۶)

اعتراض و انتقاد از رواج بی‌دینی در جامعه: سیف فرغانی در اشعارش به انتقادات اجتماعی و اوضاع آشفته‌اش در عصر خود می‌پردازد و ضمن پند و اندرز و موعظه در میدان سخنوری اشعارش را نه در قالب طنز و هزل بلکه به صورت جدی و بی‌باکانه و جسورانه بیان می‌کند. او هیچ گونه هراسی را به دل راه نمی‌دهد و راه نجات و سعادت بشر را در سایه چنگ زدن به ریسمان الهی و دین و کشتن نفس با پیش گرفتن راه ریاضت و سیر و سلوک و به کار بستن احکام قرآنی می‌داند. او دین را در تمام شئون زندگی ساری و جاری می‌بیند و با هر چه که ستون دین را بی‌ارزش و سُست نماید به مبارزه برمی‌خیزد:

ای تو را در کار دنیا بوده دست‌افزار، دین وی تواز دین گشته بیزار و ز تو بیزار، دین

(همان: ۲۲۶)

شاعر در بیت بالا به طور مستقیم به نقد افرادی می‌پردازد که به ظاهر دیندار هستند اما در باطن به دنبال منافع دنیوی خود هستند این افراد با استفاده از دین، چهره‌ای مقدس به خود می‌گیرند و مردم را فریب می‌دهند. «سیف فرغانی دنیای آشفته عهد خود را فقط از راه تمسک به غرور الوثقی، حق و حقیقت، رعایت دستورهای جازم اخلاقی، پیروی تام و تمام از تعالیم اسلامی و به کار بستن احکام قرآنی قابل اصلاح و آرامش می‌داند.» (صفا، ۱۳۶۸، ج ۳: ۶۳۶-۶۲۳) از طرفی او دین مسلک و عدالت‌خواه است و از سلاطین و حکمرانان می‌خواهد که دین را سرلوحه امور حکمرانی خود کنند و کارگزارانی دیندار را به حکومت بگمارند:

دین و دولت قرین یکدیگرند همچنین بود و همچنین باشد

به قران‌ها زوال ممکن نیست دولتی را که دین قرین باشد

(سیف فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۷۲)

عدالت و دین‌ورزی لازمه حکومت محسوب می‌شوند زیرا گفته‌اند: «الملک و الدین توأمان».

نیست حاجت به عون و نصرت کسی دولتی را که دین معین باشد

(همان: ۱۷۴)

از این رو حکمرانان و فرمانروایانی که دین را شیوه و سیرت کار خود قرار نمی‌دهند و از دین بیزاری می‌جویند را به عذاب الهی هشدار می‌دهد و آنان را دوزخی و جهنمی می‌خواند.

از این سیرت نمی ترسی که فردا گویدت ایزد که تو مزدور شیطانی و دوزخ مزد کار تو

(همان: ۶)

«سیف در زمرهٔ قدیمترین سخنورانی است که در مرثیهٔ شهیدان کربلا شعر گفته و خلق را به اقامهٔ مراسم تعزیت «کشته کربلا» و «گوهر مرتضی» و «فرزند رسول» و زاری و ندبه «درین عزا» دعوت کرده است» (صفا، ۱۳۶۸: ج ۳: ۶۳۷)

ای قوم درین عزا بگریید برکشتهٔ کربلا بگریید
فرزند رسول را بکشند از بهر خدای، را بگریید
از خون جگر سرشک سازید بهر دل مصطفی بگریید

(همان: ۱۷۶)

انتقاد و اعتراض به ریا در جامعه: سیف فرغانی با مشاهده و رویارویی با چنین رذیلهٔ اخلاقی، به ریاورزی و ریا در جامعهٔ آن زمان که گریبانگیر افراد زیادی شده بود زبان به اعتراض می‌گشاید. گروهی از این رذیلهٔ اخلاقی در رسیدن به کاخ بلند آرزوهایشان بهر برده بودند، او بر این گروه نهیب و فریاد برمی‌آورد زیرا خودکامگی و ریاکاری و تعدی طبقهٔ حاکم، این شاعر متفکر حساس را سخت آزرده و او را متعهد نموده است تا در برابر ریاکاری این طبقه انتقاد کند و آنان را مورد شماتت خود قرار بدهد:

ای به تزویر و حیل چون سامری گوساله‌ساز

گاوبازی زین نمط کم گیر بر گردون خویش

(سیف‌فرغانی، ۱۳۶۴: ۳۸۷)

یکی از مهم‌ترین چالش‌های جوامع انسانی نفاق و دورویی برخی از افراد جامعه است. شاعر از ابیات پرمعنا که به نقد شدید افراد منافق و حيله‌گر پرداخته است و با استفاده از تشبیه فرد مورد نظر به سامری، نشان می‌دهد که چنین فردی فریبکار و حيله‌گر است که با استفاده از ابزارهای مختلف مردم را به گمراهی می‌کشاند. این نکته را نشان می‌دهد که جهل و نادانی زمینه‌ای مساعد را برای فریبکاری ایجاد می‌کند. سیف افراد ریاکار را در اشعار زیر به طاووسانی زیبا و فریبکار تشبیه کرده است:

چو طاووسی تو در دنیا و در عقبی، کجا ماند

سیه پایی تو پنهان به بال چون نگار تو

به جامه قالب خود را منقش می کنی تا شد

تکلف های بی معنی تو صورت نگار تو

(همان: ۷)

حله رحمت بپوشم گر لباس جان کنی اندرین دور دو رنگ از لون یکسانی مرا

(سیف فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۰۳)

عدم وجود آزادی در جامعه: شاعری که کوبنده ترین اشعار انتقادی را سروده، سیف فرغانی است او در اشعار انتقادی - اجتماعی خود رسواکننده ظالمان و ستم پیشگان زمانه خود بوده زیرا در آن جامعه، نشانی از «آزادگی» نبوده است. «غرض شاعر و نویسنده منتقد کشف بیماری های اجتماع، ریشه یابی آنها و سعی او حفظ جامعه انسانی از آنهاست. «او در جایگاه قاضی از طرف وجدان پاک بشری ظاهر شده و به قضاوت می نشیند. و در فرآیند درمان با ترکیبی از نیش و نوش سیر بهبودی را تسریع می بخشد. او غالباً با بزرگ نمایی دردها و آسیب های اجتماعی مخاطب را به چاره اندیشی و می دارد؛ سرکوفت می زند و سرزنش می کند تا مخاطب تغییر نگرش و در نتیجه تغییر رفتار را برگزیند» (حسینی کازرونی، ۱۳۹۴: ۲).

به موعظت نتوانم تو را به راه آورد سفال را نتواند که زر کند اکسیر

(سیف فرغانی، ۱۳۷۵: ۹۴)

وی سخنانش را جسورانه و با شجاعت تمام به «جد» می گوید نه در قالب طنز و هزل. سردمداران و اربابان قدرت روزگارش را بنده حرص و آز می داند که سیری ناپذیرند زیرا آنها باعث شده اند حتی ماهی از آب بترسد:

دوباره بنده آزی مگوز آزادی

که نفس چاکر آزست و خواجه چاکر نفس

(همان، ۱۳۶۴: ۱۱۰)

او راه نجات و رسیدن به آزادگی را چنگ زدن به ریسمان خداوند، کشتن نفس، پیش گرفتن راه ریاضت، سیر و سلوک و به کار بستن احکام قرآنی می داند:

تا امام خودنسازی شرع را در کار ملک

هر چه تو حاکم کنی چون ظلم باشد، دون عدل

(همان: ۲۰۱)

او همگان را به آینده‌ای روشن و دست یافتن به آزادی امیدوار می‌کند:

«هم مرگ بر جهان شما نیز بگذرد هم رونق زمان شما نیز بگذرد
آب اجل که هست گلوگیر خاص و عام بر حلق و بر دهان شما نیز بگذرد
بر تیر جورتان ز تحمل سپر کنیم تا سختی کمان شما نیز بگذرد»
(همان: ۲۱۷)

سیف «نفس» را بزرگ‌ترین مانع در راه رسیدن به آزادی می‌داند و در بسیاری از اشعار خود به مبارزه با نفس اماره توصیه می‌کند و معتقد است که با مهار نفس می‌توان به آزادی واقعی دست یافت و به کمال انسانی رسید.

مرا به لطف خود الهام کرد، داور نفس که دست، برادر دل دار و پای بر سر نفس
(همان، ۱۳۶۴: ۹۴)

تعصبات و تقلیدهای کورکورانه: شاعر، به برخی از قید و بندهای اجتماعی مانند تعصب، تقلید کورکورانه و ظواهرگرایی انتقاد می‌کند او خواهان آن است که انسان‌ها از قید این قید و بندها رها شوند و به دنبال حقیقت و معرفت باشند:

ای به دنیا مشغول از کار دین غافل مباش یک نفس از ذکر رب العالمین غافل مباش
(همان: ۲۳۹)

سیف فرغانی، آزادی در اندیشه و عمل را یکی از حقوق اساسی انسان می‌داند و بر اهمیت تفکر آزاد و نقادی تأکید می‌کند. او معتقد است انسان باید آزادانه به پرسشگری بپردازد و به دنبال یافتن پاسخ‌های واقعی باشد.

ای که ز من می‌کنی سؤال حقیقت من چو تو آگه نیم ز حال حقیقت
(همان: ۷۲)

شاعر، دنیا را مادی و فانی می‌داند و انسان را به رهایی از تعلقات دنیوی دعوت می‌کند. او معتقد است که با رها شدن از دنیا، انسان می‌تواند به آزادی واقعی دست یابد و به سوی کمال حرکت کند.

ترک دنیای دنی گیر که لایق نبود تو بدو مفتخر و او ز تو می‌دارد عار
(همان: ۶۶)

۲-۱-۳. گروه‌های اجتماعی و سیاسی مورد انتقاد شاعر

شاعر ضمن انتقاد از نابسامانی‌های موجود در جامعه به مسببین و عاملان آن می‌تازد و در بسیاری اشعار مستقیم و غیرمستقیم آنها را مورد نکوهش و انتقاد تند قرار می‌دهد. عمده‌ترین گروه‌هایی که سیف، رفتار مستبدانه و ستمگرانه آنها را در اشعارش مورد انتقاد قرار داده به شرح زیر ارائه می‌نمایم:

حاکمان مستبد و ستم‌پیشه: از دوران مغول به بعد هیچ شاعری به اندازه سیف فرغانی پنجه در پنجه حاکمان ستم‌پیشه زمانه خود نیفکنده است. بدون هیچ شک و تردیدی حمله ویرانگر مغول و به قدرت رسیدن شماری از حکمرانان و به خصوص ایلخانیان که کاری جز بیدادگری و ظلم و ستم بر مردمان ستم دیده و رنج کشیده نداشتند و افتادن حکمرانی و فرمانروایی به دست افرادی بی‌لیاقت سیف را بر آن داشت تا در اشعار خود چهره واقعی آنان را به مخاطبان شعرش نشان دهد در اشعار او استیضاح و عملکرد حاکمان زیادی به چشم می‌خورد.

اندرین ایام کاسایش نمی‌یابد آنام حُکم بر ارباب علم، اهل جهالت می‌کنند
کافران با نامسلمانان این اُمت مُدام تا مسلمان را بیازارند آلت می‌کنند
(همان: ۲۴۶)

شاعر معتقد است که افراد نادان و بی‌سواد به جای افراد دانشمند و عالم بر مردم حکومت می‌کنند و این امر باعث بی‌نظمی و آشوب در جامعه شده است. این قصیده و ابیات به خوبی نشان دهنده انتقاد شاعر از وضعیت موجود و نارضایتی او از حاکمان جاهل است. به فساد حاکمان، جهل و نادانی مردم و نفاق و دورویی برخی افراد و ظلم و ستم به مسلمانان واقعی اشاره می‌کند او نگران آینده جامعه خود است و دلایل متعددی بر این امر وجود دارد که شاعر تصویر تلخی از وضعیت موجود ارائه بدهد. او حاکمان را چون که کارشان چپاول، غارت، ظلم و ستم فراگیر و یگانه‌سازی در میدان قدرت است، گرگ صفتانی می‌داند که بی‌پروا در پی حمله به گله‌ها یعنی رعیت افتاده‌اند:

رعیت گوسپندند این سگان گرگ همه در گوسپندان اوفتاده
(همان، ۱۳۷۵: ۱۴۲)

«او با پُتک پولادین انتقادش در دست حُکام اندیشه سوز مغول، شاه، شهنه و قاضی را به رگبار تمسخر می‌بندد و به تازیانه طعن می‌کوبد شاید که حیثیت ملی هموطنانش را بازیابد» (رضوانیان، ۱۳۷۹: ۶۰۵).

او گاه با روش پند و نصیحت حکمرانان و سلاطین وقت را به صلح و داد فرا می خواند:

خسروا خلق در امان تواند طالب سایه امان تواند
غافل از کار خلق نتواند بود که بسی خلق در زمان تواند
(همان، ۱۳۶۴: ۱۸۵)

گاه نیز با صراحت تمام حکمرانان و سلاطین به دور از عدالت را جهنمی و دوزخی می داند:

شهی ولایت حکم است و در حکومت عدل و گرنه کس نشود پادشه به تاج و سریر
به عدل چون نکند مُلک را بهشت صفت اگر چه حور بود ز اهل دوزخ است امیر
(همان: ۱۲۱-۱۲۰)

شاعران غیرمتعهد: با بررسی و مطالعه دیوان اشعار سیف فرغانی اثر چندان زیادی از قصاید و اشعار مدّحی نمی توان دید جز در چند مورد بسیار کوتاه، بلکه بر عکس با اشعار انتقادی بسیاری رو به رو می شویم که این بار تازیانه انتقاد خود را به شاعران متملّق و چاپلوسی فرود می آورد که سخنان و اشعار گوهر بار خود را در زیر پای افراد نالایق و پست نثار کرده اند:

ز بُستان خاطر برند این جماعت برای علف نزد هر خر شکوفه
(همان، ۱۳۶۴: ۹۵)

شعر در دولت این سیم پرستان گدا کمتر از خاک بود گر ز پی زرگویی
(همان: ۲۱۲)

در این ابیات شاعر به طور ضمنی به انتقاد از شاعرانی می پردازد که به چاپلوسی حاکمان مشغول هستند و برای کسب منافع شخصی حاضرند از اصول اخلاقی و ادبی خود دست بکشند و آنان را تشبیه به حیوان می کند که بسیار گزنده و طنزآمیز است و نشان می دهد که شاعر چقدر از این نوع شاعران متنفر بوده است.

سیف در قصیده ای بر شاعران مدیحه سرا، که به ستایش فرمانروایان و حاکمان بی خرد و خونریز می پردازند و با تملّق و چاپلوسی اعمال نادرست آنان را درست جلوه داده و آنها را به عدل و دادگری وصفشان می کنند؛ می تازد و این گروه شاعران را «سخن فروش» می شمارد:

شعر نیکو که خموش است از آن نیکوتر اگر دست دهد نیز مگو بسیاری
راست چون واعظ نان جوی، بدین شاد مشو که سخن گویی و جُهل بگویند آری

ظالمی را که همه ساله بود کارش فسق به طمع نام منه عادل نیکوکاری
هر که را زین اُمرأ مدح کنی ظلم بود خاصه امروز که از عدل نماند آثاری
اسدالعمر که خوانی تو کسی را که بود روبه حيله گری یا سگ مردم خواری
شکر منعم به دعای سحری کن نه به مدح کاندین عهد تو را نیست جز او دلداری
به سخن گفتن بیهوده به پایان شد عمر صرف کن باقی ایام به استغفاری
(همان، ۱۳۷۵: ۱۴۵-۱۴۴)

او از شاعرانی نیست که لحن تند انتقام را با رندی و زیرکی در لفافه کاسه‌لیسی و تملق پیوشاند و با یک تیر دو نشان بزند و بخواهد که همزمان در دل مظلومان و ظالمان جایی برای خویش باز کند. وی شعر را نقد روان معدن طبع می‌نامد و همچون شاعر «ناصر خسرو» است که آن را در پای خوکان آلوده نمی‌ریزد و دهان به مدح در یوزه گران تاجدار نمی‌آلاید و مدح و ذم کسی را از برای زر نمی‌کند:

من نیم شاعر که مدح کس کنم، مرشاه را از برای حق نعمت پسند دادم این قدر
(همان، ۱۳۶۴: ۱۷۹)
دوست را گردن افکندم هزاران عقد دُر من که شاهان را ندادم گوهری از کان خویش
(همان: ۷۴۰)

مستوفیان دولتی: «دیوان استیفا از دیرباز از مهم‌ترین مشاغل دولتی بود که توسط شخصی به نام مستوفی اداره می‌شد این فرد وظیفه‌اش رسیدگی به کارهای مالیاتی و درآمدهای حکومت‌ها بوده است» (راوندی، ۱۳۸۲: ۹۷۳). مستوفی شخصی بوده است که در گذشته مسئولیت امور مالیاتی را به عهده داشته و به عبارت دیگر نقش حسابدار امروزی را بر عهده داشته است. در زمان سیف فرغانی افرادی بودند که در زیر سایه پادشاه وقت به مردم ظلم و ستم می‌کردند و او آنها را با القابی نظیر، مار سر سیه، گربه، گدا، عقرب و عوان نامیده است و همواره به آنها روز جزا و رسیدن به عذاب الهی را هشدار می‌دهد:

ایا مستوفی کافی که در دیوان سلطانان
بحل و عقد در کارست بخت کامکار تو
گدایی تا بدان دستی که اندر آستین داری
عوانی تا به انگشتی که باشد در شمار تو

قلم چون زرده ماری شد به دست چون تو عقرب در
 دواتت سله ماری کزو باشد دمار تو
 خلایق از تو بگیرزند همچون موش از گربه
 چو در دیوان شه گردد سیه سر زرده مار تو
 تو ای بیچاره آنگاهی به سختی در حساب اُفتی
 کزین دفتر فرو شویند نقش چون نگار تو»
 (سیف‌فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۱)

شاعر با استفاده از طنزی تلخ به نقد فساد اداری و سوء استفاده از موقعیت‌های شغلی و نابرابری‌های اجتماعی اشاره دارد. مُستوفیان در آن زمان، اغلب از موقعیت خود برای جمع‌آوری مال و ثروت شخصی، سوء استفاده می‌کردند.

- کسبه و بازاریان: یکی دیگر از معضلاتی که از دید سیف فرغانی پنهان نمانده و مربوط به دوران خاصی نیست و در همه ادوار شایع بوده، صاحبان مشاغل و کسب و کار و تجارت و فعالیت‌های اقتصادی است که سیف از این ناهنجاری اخلاقی - اجتماعی متداول در بین برخی از کسبه و بازاریان «دین در تراز و نهادن» یاد می‌کند:

ایا بازاری مسکین نهاده در ترازو دین
 چو سنگت را سبک کردی گران زانست بار تو
 تو گویی سودها کردم ازین دُکان چو برخیزی
 به بازار قیامت در، پدید آید خسار تو
 (همان: ۱۲)

با توجه به آیه «وَلَّ لِلْمُطْفِنِ» کلمه «وَلَّ» یکی از شدیدترین تهدیدهای قرآنی است که خداوند در این آیه به کار برده است و عذاب و مجازات سنگینی در قیامت دارد از آنجایی که اسلام برای کسب و کار و راستی، یادگیری احکام شرعی اقتصادی، انصاف معامله و اجتناب از ظلم و پرهیز از سوگند خوردن در معاملات اشاره کرده است.

کارگزاران و گماشتگان نالایق: بعد از یورش مغولان و روی کار آمدن ایلخانیان اداره حکومت به دست افرادی بی‌لیاقت و به دور از مدّنت افتاد که نتیجه‌ای جز حرمان و فقر و آشوب و هرج و مرج

و رانده شدن کارگزاران با درایت و اندیشمند در بر نداشت. جهالت افراد نادان و دون صفت باعث ویرانی مملکت شده و سیف نسبت به این دسته از افراد جامعه عکس العمل نشان داد و از این امر مهم غافل نشده است. او نسبت به سوء استفاده آنها که امنیت و آسایش مردم جامعه را به خطر انداخته هشدار داده و آنها را به رعایت عدالت و پرهیز از ستم در حق مردم گاه با زبان تُند و تلخ و گاه نیز با لحن پند و اندرز توصیه می‌کند:

به فضل ایزدت نیز یاری کند	به عدل ار تو یاری کنی خلق را
که او در سحرگاه زاری کند	ز مظلوم شب خیز غافل مباش
که تا دولتت پایداری کند	تو محتاج سرگشته را دست گیر
(سیف‌فرغانی، ۱۳۶۴: ۲۴۵)	
چو اندر گوشت کرمان اوفتاده	بین در نان خلق این کژدمان را
به سال قحط در نان اوفتاده	عوانان اندرو گویی سگانند
به چاه اندر چو کوران اوفتاده	همه در آرزوی مال و جاهند
همه در گل چو مستان اوفتاده	شکم پر کرده از خمر و درین خاک
(همان: ۱۱۸)	

سیف به خاطر نبود حکمران و کارگزار عادل آرزوی داشتن فرمانروایی عادل، مثل سلیمان را دارد:

کادمی را نبود درد سر از دیوانش	«در همه مملکت امروز سلیمانی نیست
می‌کن اندیشه که کو قیصر و کو خاقانش	ای که در مملکت قیصر و خاقان شاهی
از وی انصاف طلب ورندهد، بستانش	هر که را دست تصرف ز تو باشد بر خلق
جهد کن گر ندهی تا نستانی نانش	بینوایی که ورا بر جگر آبی نبود
(همان: ۱۱۷)	

«از مصایب دیگری که در این کشاکش‌ها برای ملت‌های متمدن مغلوب پیدا می‌شود از میان رفتن طبقات حاکمه با سابقه و به میان افتادن حادثه‌جویان نورسیده تازه کارست که می‌خواهند از راه سازش با مهاجمان و غارتگران به آب و نانی برسند. تسلط این طبقه خود بلایی بزرگ است چه این‌گونه مردم فرومایه از بزرگداشت فاضلان اعراض می‌کنند و ناکسانی چون خود را برمی‌کشند و غلبه‌گران غارتجوی

را در برانداختن خاندان‌ها و قتل و غارت جدید راهبر می‌شوند» (صفا، ۱۳۸۶، ج ۳: ۷۹).

قاضیان رشوه‌ستان: در شرایط تلخ و ناهنجاری که زادهٔ مناسبات قرن هفتم و هشتم می‌باشد و هنگامی که حکمرانی به دست افرادی نالایق و بیدادگر واگذار شود، طبیعتاً افراد و کارگزارانی که گماشته می‌شوند نیز افرادی طماع و حریص و بیدادگر می‌باشند و پیامدی جز تضییع حقوق مردمان در پی نخواهد داشت. از این رو سیف از قاضیان بی‌دین و رشوه‌ستان که با جاری کردن حکم‌های ناعادلانه به نفع افراد متمکن صدور به حکم صادر می‌کنند و به دنبال منافع خودشان هستند سخت به تنگ می‌آید و آنان را با لحن تلخ و گزنده مورد شماتت و طعن قرار می‌دهد:

ایا قاضی حیلّت گر، حرام آشام رشوت خور
 که بی‌دینی است دین تو و بی‌شرعی شعار تو
 دل بیچاره‌ای راضی نباشد از قضای تو
 زن همسایه‌ای آامن نبوده در جوار تو
 چو باطل را دهی قوّت ز بهر ضعف دین حق
 تو دجالی درین ایام و جهل تو حمار تو
 ترا بینند در دوزخ به دندان سگان داده
 زبان لغو گوی تو، دهان رشوه خوار تو
 (سیف‌فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۲-۱۱)

صوفیان و زاهدان ریاکار: در دوران بعد از حملهٔ مغول رواج تصوّف و صوفی‌گری پایه‌گذاری شد؛ افراد ریاکار و منحرفی به عنوان صوفی، زاهد، مفتی و ... به عنوان رهبران دینی و در حقیقت برای به دست آوردن منافع و جاه و مقام به این لباس درآمدند. آن‌ها با اعمال ریاکارانه‌شان باعث شدند که مردم به آنان اعتماد پیدا نکنند و شاید به جرأت بتوان گفت که در هیچ دوره‌ای، شاعری مثل سیف چنین بی‌باکانه و جسورانه با صاحبان زر و زور و نیز با گروه‌های ریاکار جامعهٔ آن زمان زبان به انتقاد و اعتراض نگشوده باشد. وی متهورانه به کسانی که تظاهر به تشرّع می‌کنند می‌تازد و آنان را مورد لہیب فریاد خود قرار می‌دهد و مدعیان دین‌دار (صوفی، زاهد، درویش و ...) را مورد خطاب قرار می‌دهد و با زبان و لحن تند با کسانی که دین را، راه معاش دنیوی قرار داده‌اند به ستیز برمی‌خیزد:

ای به دستار و به جُبه گشته اندر دین امام
 ترک دنیا کن که نبود جبه و دستار دین
 ای لقب گشته فلان الدین والدینا تو را!
 ننگ دنیایی و از نام تو دارد عار، دین
 در دل دنیاپرست تو قضا چون بنگریست
 گفت ناپاک است یارب اندرو مگذار دین
 (سیف فرغانی، ۱۳۶۹: ۲۲۹-۲۲۷)

«هیچ گاه مانند این زمان منافع قشر روحانی و حکومت، درهم آمیخته نشده از این
 رو مردم هنگامی که با مقام دنیایی روحانیون روبرو شدند آنان را از راه خود
 منصرف می‌دیدند و مأیوس می‌شدند به ویژه که این گروه را برای خود به منزله
 پایگاهی در برابر ظلم و جور بیگانه می‌دیدند» (بیانی، ۱۳۸۱: ۵۲۹).

سیف، صوفیانی را که خرقة دروغین به تن کرده‌اند و در پس خرقة ریاکاری انجام می‌دهند به باد
 انتقاد می‌گیرد:

«ای مُرّقع شعار کرده! چه سود خرقة ده تو، چو نیست دل یکتاه؟
 نه فقیری، نه صوفی، ار چه بود کسوت دلق و مسکنت خانقاه»
 (سیف فرغانی، ۱۳۶۴: ۵)

او همچنین زاهدان و عارفان متظاهر را با القابی چون «سامری»، «گربه زاهد»، «مزدور شیطان»،
 «طاووس»، «هم کاسه سگ» و «شیخ گربه زاهد» خطاب می‌کند:

ای شیخ گربه زاهد! وز، بهر نان مجاهد!
 بر خوان آرزوها همکاسه‌ای سگان را
 (همان: ۵۵۱)

۳-۱-۳. لحن انتقادی

لحن تند، تلخ و گزنده

با توجه به این که لحن یکی از عناصر شعری است، شاعران نیز از این عنصر مهم برای جذابیت و
 گیرایی شعر خود بهره‌های زیادی برده‌اند. سیف یکی از شاعرانی است که در بسیاری از اشعارش با

صراحت لهجه و جدّت و شدت لب به انتقاد گشوده و نابسامانی‌های جامعه خویش را بر ملا ساخته است. آن چنان که می‌توان گفت سخنان تند و انتقادی‌اش مشخصه بارز شعر اوست. او بی‌پروا حاکمان و اُمرای ستمکار و کارگزاران و ریاکاران جامعه‌اش را به باد انتقاد می‌گیرد و بر آن‌ها می‌تازد و می‌گوید:

به نزد همّت من خُردی ای بزرگ امیر	امیر سخت دل سُست رأی بی‌تدبیر
به عدل چون نکند مُلک را بهشت صفت	اگر چه حور بود زاهل دوزخ است امیر
چو نوبت بزنند ای امیر اگر روزی	رعیت از ستمت چون دُهل کند نفیر

(سیف فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۲۰)

لحن پند و اندرز

سیف گاهی از راه پند و اندرز ستمگران زمانه‌اش را به عدل و داد فرا می‌خواند.

به عدل ار تو یاری کنی خلق را	به فضل ایزدت نیز یاری کند
ز مظلوم شب‌خیز غافل مباش	که او در سحرگه زاری کند

(همان: ۲۴۰)

لحن امیدوارکننده

سیف فرغانی پیوسته خواننده را به خواری عاجل ستمکاران بشارت می‌دهد همین لحن امیدوار اوست که ضمن بهره‌گیری از وصف تلخ شرایط اجتماعی خویش، شیرینی امید به پیروزی نهائی مظلومان را مژده می‌دهد.

اگر صبرت بود روزی دو بینی	عوانان گشته، میران اوفتاده
امیرانی که بر تو ظلم کردند	به خواری چون اسیران اوفتاده
به فرمان خداوند از سر تخت	خداوندان فرمان اوفتاده
خدا درمان فرستد مردمی را	کزین دردند نالان اوفتاده

(همان: ۱۱۸)

لحن طنز

شعر سیف از طنز بی‌بهره نیست؛ طنز قوی و گزنده شاعر در راه به سُخره گرفتن حاکمان ستم پیشه

و کارگزاران بی دین و بی لیاقت مانند نیشتری است که به جان و دل ستمکاران فرود می آید:

خرمن سوخته شد ملک و برایشان به جوی اسب شطرنج کجا غم خورد از بی کاهی
سرورانی که به هر گرسنه نان می دادند استخوان جوی شده، همچو سگ درگاهی
(همان: ۱۷۳)

۴-۱-۳. بهره گیری از صور بلاغی

تشبیه: «تشبیه مانده کردن چیزی است به چیزی، مشروط بر این که آن ماندگی مبتنی بر کذب باشد نه صدق، یعنی ادعایی باشد نه حقیقی» (شمیسا، ۱۳۹۰: ۶۸). سیف از راه تشبیه در برملا کردن ظلم و ستم و ریاکاری دست حاکمان، اُمرا، افراد مزدور و بیدادگر را رو می کند:

آیا درویش رعناوش چو مطرب با سماعت خوش
به نزد رهروان بازیست رقص خرس وار تو
(سیف فرغانی، ۱۳۶۴: ۹)

قحط از آن سال گشته مستولی که بهر قوت روز
چون سگان گرسنه افتاده اندر یکدگر
(همان: ۱۸۱)

تلمیح: «در لغت به معنی به گوشه چشم اشاره کردن است و در اصطلاح بدیع از جمله آرایه‌هایی است که به موجب آن در خلال سخن به داستان و واقعه یا مثل و شعری مشهور چنان اشاره شود که کلام با الفاظی اندک بر معنای بسیار دلالت کند» (داد، ۱۳۸۵: ۱۶۳). گاه سیف از راه تلمیح ستمکاران و ریاکاران زمانه‌اش را مورد طعن و انتقاد قرار می دهد:

آیا دستور هامان وش که نمرودی شدی سرکش
توفرعونی و چون قارون به مالست افتخار تو
(سیف فرغانی، ۱۳۶۴: ۲۴۵)

کنایه: «کنایه در لغت به معنی پوشیده سخن گفتن است و در اصطلاح سخنی است که دارای دو معنی قریب و بعید باشد و این دو معنی لازم و ملزوم یکدیگر باشند پس گوینده آن جمله را چنان ترکیب کند و به کار برد که ذهن شنونده از معنی نزدیک به معنی دور منتقل گردد» (همایی، ۱۳۷۳: ۲۵۵).

حاکمی عادل همی باید که دندان برکند

مار ظلم این عقارب را به یک افسون عدل

(سیف فرغانی، ۱۳۶۴: ۲۰۱)

استعاره: استعاره در لغت مصدر باب استفعال است یعنی به عاریه خواستن لغتی را به جای لغت دیگر استعاره بزرگترین کشف هنرمند و عالی‌ترین امکانات در حیطه زبان هنری است. استعاره، کارآمدترین ابزار تخیل و به اصطلاح ابزار نقاشی در کلام است» (شمیسا، ۱۳۹۰: ۱۶۰). سیف از راه به کار گرفتن صور خیال در اشعارش از جمله استعاره، ستمگران زمانه‌اش را به باد انتقاد گرفته است تا آنجا که که قطاری از سگان، گربه‌ها، خران، شترمرغان، کژدمان، ماران و ... در دیوان وی در حرکت هستند. این واژه‌ها استعاره از وجود امرای بی‌دین، کارگزاران بی‌لیاقت، شاعران متملق و افراد مزدوری هستند که باعث ناهنجاری و ظلم و ستم در جامعه آن روزگار هستند و عامه مردم از ظلم و بی‌داد آنها به ستوه آمده‌اند:

ببین در نان خلق این کژدمان را چو اندر گوشت کرمان اوفتاده

(سیف فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۱۸)

۴. نتیجه‌گیری

سیف فرغانی با اشعار عدالت‌خواهانه خود و بدون هیچ‌گونه تردید در بیان افکارش و با صراحت تمام و با لحنی تند و گزنده و گاه نیز آکنده از لحنی پندآمیز به نقد و انتقاد صاحبان قدرت، بازاریان فاسد، قاضیان رشوه‌ستان، زاهدان دروغین و مستوفیان نالایق و ... که باعث اوضاع نابسامان اجتماعی زمان شاعر شده‌اند، پرداخته است. او به طور مداوم ابعاد ستم‌ستیزی و عدالت‌خواهی را در شعرش بیان و نقد کرده است به طوری که به عنوان شاعر منتقد و آگاه به زمان خود و یکی از پیشگامان شعر اجتماعی در ادبیات فارسی تبدیل شده است. همچنین آزادی عمل و اندیشه را حق طبیعی انسان‌ها می‌داند و خواهان جامعه‌ای است که در آن همه انسان‌ها از حقوق برابر برخوردار باشند. یکی دیگر از نتایج پژوهش این است که شعر سیف نه تنها بازتابی از شرایط اجتماعی - سیاسی زمان خود است بلکه همچنان دارای ارزش‌های ادبی فراوانی است و اشعارش به عنوان یک سند تاریخی نشان می‌دهد که مبارزه برای دستیابی به سیمرخ عدل و عدالت از اهمیت زیادی برخوردار است. زیرا او خواهان جامعه‌ای است که در آن همه انسان‌ها از حقوق برابر برخوردار باشند و می‌تواند الهام بخش نسل‌های آینده باشد.

منابع و مآخذ

- ارشادیان، فاطمه، عزیزی، ناهید و پارسا، فوزیه، (۱۴۰۴)، «ظلم‌ستیزی و عدالت‌خواهی در اشعار ابن‌یمین فریومدی»، نشریه علمی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی، (بهار ادب سابق)، سال هجدهم، شماره هفتم، پی در پی ۱۱۳، صص ۱۸۹-۲۰۵.
- اخوان کاظمی، بهرام، (۱۳۷۸)، مقدمه و کلیاتی در باب عدالت در اندیشه ایرانشهری، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۱۴۳، ص ۶-۱۳.
- بیانی، شیرین، (۱۳۸۱)، دین و دولت در ایران عهد مغول، ج ۲، چاپ دوم، تهران: نشر دانشگاهی.
- تبریزی شیرازی، محمدرضا، (۱۳۷۵)، سیف‌الدین فرغانی (قهرمان عرصه سخنوری)، تهران: نشر انیشتین.
- جوینی، عطاملک محمد، (۱۳۷۸)، تاریخ جهانگشا، ج ۱، چاپ دوم، تصحیح محمد قزوینی، تهران: نشر نقش قلم.
- حسینی کازرونی، سید احمد؛ کرمی، مهناز، (۱۳۹۴)، «پیشینه عصیان سیاسی و نقد قدرت در اشعار سیف فرغانی و عبید زاکانی»، واحد بوشهر، فصلنامه شماره ۲۲.
- داد، سیما، (۱۳۸۵)، فرهنگ اصطلاحات ادبی، واژه‌نامه مفاهیم و اصطلاحات ادبی فارسی و اروپایی به شیوه تطبیقی و توضیحی، چاپ سوم، تهران: مروارید.
- راوندی، مرتضی، (۱۳۸۲)، تاریخ اجتماعی ایران، جلد چهارم بخش ۲، چاپ دوم، تهران: نگاه.
- سلطانی فرگی، مرتضی، (۱۳۸۸)، «بررسی شعر اعتراض در ادبیات معاصر پارسی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سبزوار.
- شمیسا، سیروس، (۱۳۹۰)، بیان، ویراست چهارم، انتشارات میترا.
- شمیسا، سیروس، (۱۳۸۵)، سبک‌شناسی شعر، ویرایش دوم، تهران: میترا.
- صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۷۸)، تاریخ ادبیات ایران، ج ۳، چاپ ششم، تهران: انتشارات فردوسی.
- صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۸۶)، تاریخ ادبیات، ج ۳، چاپ دهم، تهران: انتشارات فردوسی.
- صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۶۸)، تاریخ ادبیات ایران، ج ۳، چاپ پنجم، تهران: انتشارات فردوسی.
- فرغانی، سیف‌الدین محمد، (۱۳۶۴)، دیوان سیف، به اهتمام و تصحیح ذبیح‌الله صفا، تهران: انتشارات فردوسی.
- فرغانی، سیف‌الدین محمد، (۱۳۷۵)، برگ خزان دیده، انتخاب و توضیح دکتر سید محمد ترابی، تهران: سخن.
- معین، محمد، (۱۳۶۰)، فرهنگ فارسی، ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- مجوّزی، محمد و نظام دوست، سارا، (۱۳۹۳)، «بررسی مسائل انتقادی در اشعار سیف‌الدین محمدفرغانی و دسته‌بندی آن مسائل بر اساس دیوان شاعر»، فصلنامه تخصصی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال هفتم، شماره چهارم، شماره پیاپی ۲۶، صص ۲۴۳-۲۶۱.

نفیسی، سعید، (۱۳۷۱)، سرچشمه تصوف در ایران، تهران: فروغی.

همایی، جلال‌الدین، (۱۳۷۳)، فنون بلاغت و صناعات ادبی، تهران: نشر هما.

References

- Ershadian, Fatemeh, Azizi, Nahid, and Parsa, Fawzia, (1404), Anti-oppression and Justice-seeking in the Poems of Ibn Yamin Fariyomadi, Scientific Journal of Persian Poetry and Prose Stylistics, (Bahar Adab-e-Saheb), Year 18, Issue 7, Series 113, pp. 189-205
- Akhavan Kazemi, Bahram, (1999), Introduction and Generalities on Justice in the Thought of Iranshahri, Political-Economic Information, No. 143, pp. 6-13. (In Persian).
- Bayani, Shirin, (2002), Religion and State in Iran during the Mongol Era, Vol. 2, Second Edition, Tehran: University Press. (In Persian).
- Tabrizi-Shirazi, Mohammad Reza, (1996), Saif al-Din Farghani (Hero of the Oratory), Tehran: Einstein Press. (In Persian).
- Juyini, Atamalek Mohammad, (1999), History of the World Explorer, Vol. 1, Second Edition, edited by Mohammad Qazvini, Tehran: Naqsh-e-Qalam Press. (In Persian).
- Hosseini-Kazerouni, Seyyed Ahmad; Karami, Mahnaz, (2015), The History of Political Rebellion and Criticism of Power in the Poems of Saif Farghani and Obaid Zakani, Bushehr Branch, Quarterly No. 22. (In Persian).
- Dad, Sima, (2006), Dictionary of Literary Terms, Dictionary of Persian and European Literary Concepts and Terms in a Comparative and Explanatory Way, Third Edition, Tehran: Morvarid. (In Persian).
- Rawandi, Morteza, (2003), Social History of Iran, Volume 4, Part 2, Second Edition, Tehran: Negah. (In Persian).
- Soltani-Fargi, Morteza, (2009), Study of Protest Poetry in Contemporary Persian Literature, Master's Thesis, Sabzevar University. (In Persian).
- Shamisa, Sirous, (2011), Bayan, Fourth Edition, Mitra Publications. (In Persian).
- Shamisa, Sirous, (2006), Poetry Stylistics, Second Edition, Tehran: Mitra
- .Safa, Zabihollah, (2000), History of Iranian Literature, Vol. 3, Sixth Edition, Tehran: Ferdowsi Publications. (In Persian).
- Safa, Zabihollah, (1989), History of Iranian Literature, Vol. 3, Fifth Edition, Tehran: Ferdowsi Publications. (In Persian).
- Farghani, Saif al-Din Mohammad, (1985), Divan Saif, edited and edited by Zabihullah Safa, Tehran: Ferdowsi Publications. (In Persian).
- Farghani, Saif al-Din Mohammad, (1996), Fallen Leaves, Selected and Explained by Dr. Seyyed Mohammad Torabi, Tehran: Sokhan. (In Persian).
- Moein, Mohammad, (1981), Persian Dictionary, Vol. 2, Tehran: Amir Kabir. (In Persian).

Mojavozi, Mohammad and Nizam Doost, Sara, (2014), Study of critical issues in the poems of Saif al-Din Mohammad Farghani and their classification based on the poet's Divan, Specialized Quarterly Journal of Persian Poetry and Prose (Bahar Ab), Year 7, Issue 4, Serial No. 26, pp. 243-261.

Nafisi, Saeed, (1992), The Origin of Sufism in Iran, Tehran: Foroughi.

Homaie, Jalal al-Din (1994), Rhetoric and Literary Arts, Tehran: Homa Publications. (In Persian).